

YILTAVAR UNVANI

Volga Bulgarları ile İslâvların X. asırdaki münasebeti meselesine dâir*

Károlyy Czeglédy

Son zamanlarda meydana çıkan İbn Fadlan yazmasının¹ alâka verici mes'elelerinden biri, seyahat raporunda bahsi geçen Bulgar kralının unvanıdır. Raporun bir yerinde² kralın adı ve unvanı şöyle zaptedilmiştir: *ʿL. m. Ş ibn Ş. l. k. y. Y. l. t. wār melik aş-şaqāliba*. Burada *ʿL. m. ş*'in şahıs adı olduğu açıktır; *Ş. l. k. y* de baba adıdır. Melik arabca kral manasınadır. *Şaqālib* kelimesinin arabca cemi şekli olan *Şaqāliba* «İslâv» lar demek ise de, İbn Fadlan'da «Bulgar-Türk» mânasında kullanılmıştır. O halde yukarıdaki ibâre «Bulgar Türklerinin kralı *Ş. l. k. y* oğlu *ʿL. m. ş*» demektir. Yazmanın diğer bir yerinde³ kralın, ismi zikredilmeksizin, yalnız unvanı görülüyor: *El-melik Y. l. t. wār melik Bulgar yâni, Bulgar kralı kral y. l. t. wār*. Bunlardan da anlaşılıyor ki, Bulgar kralının adı, *Ş. l. y. k* oğlu. *L. m. ş*, ve resmî sıfatı ise «Bulgar kralı» idi.

Her iki şekilde de şimdîye kadar izah edilmemiş bir kelime bulunmaktadır: *y l t wār*; eski metne göre, *b. l. t. wār*. R. V a s m e r'in fikrinde (*Numismatische Zeitschrift*, Wien, LVIII, 83 vd.) bu kelimenin bulgartürkçesinde bir has isim olması mümkündür, unvan olduğu takdirde, *el-melik b. l. t. wār melik Bulğār* ibâresinde bir unvanlar terâkümü garabeti ile karşılaşmış olur. Bu görüş mukni değildir. Çünkü unvan dahi olsa *b. l. t. wārın melik* kelimesi ile yan-yana kullanılmış olması unvanlar terâkümü demek değildir. Buradaki *melik*, tıpkı meselâ *İbn*

* Aslı *Magyar Nyelv*, XL, nr. 3 (Budapest, 1944) de intişar etmiş olan bu makale İbrahim Kafesoğlu tarafından türkçeye çevrilmiştir.

¹ Bk. nşr. A. Zeki Velidî Togan *İbn Fadlân's Reisebericht (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV, 3 Leipzig, 1939)*.

² Velidî, arabca metin 37.

³ Velidî, arabca metin 224

*Hurradabih'*deki *ṣarhān malik Al-ḥazar*⁴ «Hazar kiralı tarhan» ibâresinde olduğu gibi *b. l. ṭ. wār*'ın tercümesi veya izahı olabilir. Vasmer'in mutalaası aleyhine bir delil de yeni yazmada, bir defaya mahsus olmak üzere, kiralın isminin *Ṣ. l. m. ṣ. ibn Ṣ. l. k. y* şeklinde⁵ yalnız görünmesidir. Eğer *b. l. ṭ. wār* da kiralın öz adı olsa idi, bu arada zikredilmemesi garip düşerdi. Bundan başka rapordaki mühim bir kayda göre⁶. Bulgar kiralı Cuma namazında hutbede söylenebilmesi için, kendinin ve babasının adları yerine, Ibn Fadlan'dan müslüman isimleri istemiştir. Ehemmiyeti aşikâr olan hutbede, müslüman devletlerde, yalnız has isimlerin değiştiği resmî bir metnin okunması âdetti. *Ibn Fadlan*'ın huzurunda, kiralı *melik* denilmekte olan eski metin okununca *Ibn Fadlan* minberde *melik* lafzının ancak Allaha mahsus olabileceği noktasına dikkati çeker. Eski metinde kiralın adı ve unvanı şöyle idi: *Ṣ. l. m. ṣ. ibn Ṣ. l. k. y Y. l. ṭ. wār melik Bulḡar*. Kiralın ve babasının müslüman isimlerle anıldıkları yeni metin bunun tam karşılığıdır: *Caḥfar ibn Ḥabd Allāh emīr Bulḡar*. Burada *y. l. ṭ. wār* yerine arabca bir karşılık kullanılmamış ve *y. l. ṭ. wār* ile «kâfir» *melik* tâbirleri bir tek *emīr* sözünde birleştirilmiştir. Emīr kelimesinin X. asırda halifelikteki bazı vâлилere verilen unvan olması da *y. l. ṭ. wār*'ın bir Türk-Bulgar unvanı olduğunu gösterir. Nihayet XIII. asırda *Avfī y. l. ṭ. wār*'ın (o, bu kelimenin bozulmuş *b. ṭ. l. ṭ. ū* veya *b. ṭ. l. ṭ. ūn* şeklini biliyor) Bulgar-Türk kiralının unvanı olduğunu sarahatle söylüyor (Barthold: Z VO, II, 264) ki, bu *Vasmer*'in iddiası ile tam bir tezdad teşkil eder. *Vasmer* tarafından *Avfī*'nin itimada şâyan olmadığı hakkında ileri sürülen deliller (göst. yer) ise ikna edici mahiyette değildir⁷. Bütün bunlara nazaren *y. l. ṭ. wār*'ın bir bulgar-türk unvanı olması pek muhtemel görünüyor. Kelimenin muahhar ananede şahıs adı olarak kullanılması (velidî, 217) onun aslında unvan olmak keyfiyetini değiştirmez.

Avfī y. l. ṭ. wār'ı o zaman *ḥāqān* ile ve Rus kiralının hükümdarlık unvanı olan *Buladmīr* ile karşılaştırmıştı. Fraehn de (*Ibn Foslāns und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit* LVI.) aynı yolda izah tecrübesinde bulunarak kelimeyi *b. l. ṭ. mār* okumuş ve Rusca *Volodamir* yahut *Vladimir* ile bir saymıştı. Bilâhire Fraehn (*Drei*

⁴ Neşr. De Goeje, 163₁₁.

⁵ Velidî, arabca metin 16₁₆.

⁶ Velidî, arabca metin 22₃.

⁷ *Vasmer*, hadd-i zatında Bulgar tarihi bakımından pek kıymetli ve istifadeli makalesinde *b. l. ṭ. wār* kelimesini Bulgar-Türk paralarında görülen «barbar» arap yazısı ile yazılmış Bârinân kiralı adı ile birleştirmektedir (Barthold). Fakat *b. l. ṭ. wār* sözü yukarıdaki mânasına binaen, has isim olamaz.

Münzen der Wolga-Bulgaren 182) Y. l. t. wār'ı Dalmaç dilinden bir *vladavac* kelimesi ile aynı ad eden Şenkovskij'ye iltihak etti. Fakat vâsmer'e göre (göst. yer. 82). Dalmaçça da *vladavac* diye bir kelime bulunmadığı gibi, fonetik sebeplerden dolayı evvelce de mevcut olmasına imkân yoktur.

Kelimeyi İslâvca ile izah etmek istediğimiz takdirde, *Ibn Fadlan* zamanında Bulgarların ya İslâv olduklarını yahut İslâvlarla kuvvetli surette karıştıklarını veyahut kiralık unvanını hâkim İslâvlardan almış olduklarını farz etmemiz lâzım gelir. Volga Bulgarlarının *Ibn Fadlan* zamanında, yâni m. 922 de, İslâv olmaları tabiatıyla bahis mevzuu olmaz. Kuvvetli Bulgar—Türk—İslâv ihtilâti da düşünülemez, zira kaynaklar bundan hiç bahsetmezler. Bütün emareler erken tarihlerinin her safhasında Bulgarların Hazar nüfuzu altında bulduklarını göstermesi dolayısıyla, bu devirde İslâv hâkimiyeti altında yaşamış olmaları da ihtimal içinde değildir.

Bunlara rağmen *Barthold* (12 *Vorlesungen* 68) *Ibn Fadlan* yeni metninin erken İslâv-Bulgar karışmasını tesbit ettiğini katıyetle derpiş etmekte ve: «*Ibn Fadlan* Volga Bulgarları kiralını İslâv hükümdarı diye adlandırıyor. Evvelce bunu *Yâqūt*'un hatâsına atfetmek mümkün olabilirdi⁸. Fakat şimdi *Ibn Fadlan*'ın orijinal metninde de aynı şeyi buluyoruz. Volga Bulgarları aşikâr olarak, tıpkı Tuna Bulgarları gibi, Türk-Çuvaş kavminin İslâvlarla ihtilâtından doğmuştur; şu farkla ki, Tuna Bulgarlarında İslâvca, Volga Bulgarlarında ise Türk-Çuvaş dili hâkim duruma yükselmiştir» demektedir. *Barthold* bu mutalaasını *Ibn Fadlan*'ın Bulgarlara münavebe ile *Bulgar* ve *İslâv* demesi üzerine istinad ettiriyor. Fakat *Ibn Fadlan*'ın bu tarz ifadesi mes'elenin kat'i şekilde hallinde bir delil sayılamaz. Esasen eski Arab coğrafyacıları *şaqlâb* kelimesini yalnız «İslâv» mânasında kullanmamışlar; bizans imparatorluğunun kuzeyinde kâin memleketlerdeki kavimlere ekseriya, ırkî durumlarını dikkate almaksızın, toptan İslâv adını vermişlerdir. *Ptolemaios*'un eserini baştan işleyen *Al-Huvarizmi* (IX. asır ortası), *Ptolemaios*'un henüz İslâv adı altında zikretmediği İslâv kavimlerini Cermenlerle aynileştirmişti⁹. *Ibn Hurradabih*'e (IX. asrın 2. yarısı) göre, İslâv arazisi İspanyadan da Tanais (Don) nehrine kadar yayılmaktadır¹⁰. *Belhî*'de bu topraklar şimalde Volga Bulgarları arazisine kadar uzanır. Ve keza, İslâvların doğu Avrupadaki yurdu hakkında oldukça sarih bir

⁸ *Ibn Fadlan*'ın seyahatnamesi eskiden yalnız *Yâqūt*'un büyük coğrafya lügatındaki hülâsalarından malûmdur.

⁹ Neşr. *Von Mzik* nr. 1592.

¹⁰ Neşr. *De Goeje*, 1196, 931, 1051s, 15412, 1554, 1558.

fikre sahip bulunan bu müellife¹¹ göre bile Bulgarların şimalinde «islâylar» otururlar. Her haldе şu muhakkaktır ki, *şaq̄lāb* adına bakarak Bulgarların kavmi durumlarına dâir istihraçlarda bulunmak yersiz olur. *İbn Fadlan*'in raporundan Bulgarların kendilerine ne gibi isim verdikleri hususunda da bir neticeye varılamıyor. Fakat bu raporda yukarıda hutbe mes'alesinde geçen resmî sıfat münasebetiyle, bir defa olmakla beraber, Bulgarların kendileri tarafından kullanılan adlarıyla karşılaşırız. Burada kiral *emir Bulgār*-ki bunun *Barthold*'un gözünden kaçtığı anlaşılıyor- Bulgar (şehrinin) kralı diye anılıyor. Binaenaleyh *İbn Fadlan*'ın Bulgār-Türk mânasında, sırf devrin âdetine uygun olarak *şaq̄lāb* kelimesini kullandığı kuvvetle muhtemeldir. Netice itibariyle bu mes'e- lede hareket noktası olarak Türkçeyi almak ve halli istenen kelimenin menşeiini bu dilde aramak daha doğru olacaktır.

Bu yolda ilk izah *Aşmarin* tarafında yapılmıştır (*Bolgary i çuvāşi* 62). O, kelimeyi farazî bir *bixtuan* sözü ile¹² münasebete getirmiştir ki, bunun ilk yarısında *beg*, diğer kısmında Çuvaşca *tuān*=*tavān* (doğan) gizli bulunmakta imiş. Fakat *Aşmarin* başka yerden bu nevi bir türkçe isim göstermemiştir.

Buna mukabil *b. l. t. wār* kelimesinin Türkçe *Alp-Ālāt̄bār* unvanına uygunluğunu belirten *Marquart*'ın izahı (*Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge* 114-5) kısmen doğrudur. *Alp-Āl-āt̄bār*, *Moses Kalkankaytvacı*'nin rusca tercümesinde Kafkaslarda bir Hun prensinin adı olarak geçer. Bu adın rusca tercümeye görülen şekilleri şunlardır: *alfilit̄ver*, *alfilat̄ver*; Şahnarazean neşrine göre, *Albiuli-T̄v̄el*, *Albiu-T̄v̄el*. Her iki neşirde *alp* (veya *alb*) siz basit şekiller de vardır: *İlit̄ver*, *İlu-T̄v̄el*. Kavim adı olan *chat̄irliṭ̄ber*'de de mürekkep kelime halinde mevcuttur¹³. Buradaki *lit̄ber* *Marquart*'a göre *ālāt̄bār*'dir. *Marquart*, *İbn Fadlan*'daki *b. l. t. wār*'ı da bu seriye idhal eder ve onun düşündüğüne göre, asıl şekli *albilat̄wār* olan kelimenin ilk hecesini, *al*'ı, müstensih iyi anlamamış, bunu arabca harfi tarif sanarak terk etmiştir. *Marquart*, haşiyede, *il-ūt̄ver* ve *lit̄ber* şekillerinin Göktürk kitabelerinde görülen ve ona göre *āl-āt̄bār* okunması gereken kelime ile rabitasının Türk dili bilginlerince halli icap ettiğini ilâve ediyor. Fakat göktürkçe *āl-āt̄bār*'i evvelce yaptığı bir izahta (*chronologie* 41) *āl-t̄bār* okuduğunu burada zikretmiyor.

¹¹ İstahri, neşr. *De Goeje*, 811, 69, 701, 915.

¹² Bulgār hükümdarları listesinde *Vixtyñ* ismi görünüyor (Krş: *Morävcsik, Byzantinoturcica* II, 96 vd).

¹³ *Marquart* bunu «*Geschichte des Levond*, Şahnarazeau neşri, 163» de almıştır. *Köprülüzade*'de Enz Is'ın Türkçesinde *alp* maddesinde zikreder.

Göktürkçe *ältäbär* ile Hazarca *ilutver* kelimelerinin bilhassa göze çarpan benzeşimleri Marquart'a hak verdirmektedir. Keza Hazar unvanlarının ümumiyetle Göktürk menşeli oluşu da onun lehindedir. Fakat *Ibn l'adlan*'daki *b. l. t. wār* sözünün başındaki *b* nin Marquart tarafından yapılan izahı kabul edilemez. Kelimenin yalnız *b* li şekli bilinmiş olsa bile onun izahı yine bir zorlama neticesidir. Kaldı ki, yeni metnin bir yerinde¹⁴ kelime *b* ile değil *y* ile başlamakta ayrıca, Budapeştedeki, Lajos Ligeti'nin şahsına ait, faksimilesinde de *y* açıkça görünmektedir.

Velidî de (göst. y. 105-7) y. l. t. wār şeklini esas almış ve bunu her hâlde Marquart'ın yukarıda zikredilen haşiyesinden faydalanarak Göktürk kitabelerindeki *ältäbär* ile münasebete getirmiştir. *Ibn Fādlan*'daki şekli Çuvaş dilinin fonetik hususiyetleriyle izah eden ve Göktürkçe *ältäbär*'i *äl* ve *täbär* kısımlarına ayıran Velidî'ye göre *yal-tavar* (o, y. l. t. wār'ı böyle okuyor) tamamiyle *ältäbär*'e uygundur. Filhakika göktürkçe *äl* (kavim) ile Çuvaşça *yal* aynı şey (mamafî şimdiki manası: köy) olduğu gibi, Ana Türkçe kelimeleri ortasındaki *b* ye Çuvaşçada *-v-* tekabül ettiği için (Poppe: *KCsA*. II. 75) Göktürkçe *täbär*'e karşılık *-t. wār*'da *v* bulunuyor.

Kitabeleri deşifre eden Thomsen de *ältäbär*'i mürekkep kelime kabul etmiş ve kitabenin bir yerine *ältäbär*'in ilk vokali yerinde bir *i* izi görüldüğünü kaydetmişti (*Inscr.* 182). Thomsen'e göre (krş. Gyula Németh: *KCsA*. I.e iläve cilt 75) yazıda görülen *yär* ~ *yir* tedadülü telâffuza râci kapalı bir *e* yi işaret ettiği için, *ältäbär*'in ilk vokalinin kapalı *e* olduğu da farzedilebilir. Thomsen yeni makalesinde (*ZDMG*, *NF*, 172) kelimeyi bu tarzda okumuş, şeklini ve manasını şöyle vermiştir: «*eltäbir* (il-) türkischer Gouverneur o. dergl.». İkinci ve üçüncü vokallerin okunuşunu bugünkü muta'lara dayanarak katıyetle tayin mümkün değildir. Thomsen dahi yukarıdaki okuyuşunun mücip sebeplerini göstermemiştir. Kitabelerde *ältäbär*'in *-lig* eki de görülmüyorsa da (II E. 28) vokaller bakımından bu muta'dan yakın bir şey elde edemiyoruz. Aynı kelime Hüseyin Namık Orkun'a göre (*Eski Türk yazıtları* II. İstanbul, 1939, 114 - Bunu bana Dr. Hasan Eren haber verdi). Hoitu Tamir kitabelerinde de zuhur etmektedir, fakat burada vokaller yoktur. Mani yazılı bir metinde (Le COQ: *Thomsen-Festchrift* 147) *ilti(ä)bär* şekli bulunuyor ki, böyle arkaik bir metinde görünmesi bu son muta'ın kıymetini artırıyor. Netice itibariyle göktürkçe *ältäbär*'i, Thomsen'in *iltäbir* ve Marquart'ın *äl-ätbär* tarzındaki okuyuşlarına mukabil *ilti(ä)bär* okumak daha doğrudur.

¹⁴ Velidî arabea metin 37.

Hazarcada kelime, yukarıda zikredilen Ermeni muta'larının şahadetine göre, -her nekadar ermeni *i* si belki daha kuvvetle kapalı *e* yi temsil edebilirse- *i* ile başlamaktadır. Ermeni transkripsiyonlarında üçüncü vokal daima *e* yahut *ē* dir ve ikinci hecede *u* yahut *i* bulunuyor. (*ilutver*, *ilitver*). Göktürkçe *ältäbär* şeklinin ikinci vokali ermeni transkripsiyonlarında yoktur.

Ältäbär'in Çince transkripsiyonunu henüz bilmiyoruz. Vakıa Hirth (*Nachworte* 111-2) ve arkasından F. W. K. Müller (*Uigurica* II, 94 ve *Hirth-Festschrift* 318) kelimenin Çin varyantını göstermişler ise de *Pelliot*'ya göre, (*T'oung Pao* XXVII, 225-9- bu makaleye Lajos Ligeti dikkatimi çekti) onların okuyuşları yanlıştır; ve bahis mevzuu olan ve *k'i-lifa* yazılan sözün doğru okunuşu *il-di-bar* değil *el-fa* olduğundan *ältäbär*'in transkripsiyonu sayılamaz.

Ältäbär ile alakalı olarak yukardan beri verdiğimiz muta'lara ihtimal pek enteresan ve mühim bir şark kaynağındaki muta'ı da ilâve edebiliriz. *Ältäbär* kitabelerde Uygurların ve Az kavminin prenslerine verilen unvan olarak kullanılmıştı (Thomsen: *ZDMG.* 1⁵⁴, 157). Çok muahhar devirde yazılmakla beraber Uygur tarihi için pek kıymetli bir kaynak olan: *Raşid ad-din*'in *Tarih-i Gāzān* adlı eser (XIV. asır) içinde eski Uygur tarihine ait parçayı *Salemann*, Radloff tarafından ihtimamlı bir metin tenkidi ile neşredilen «Kudatku Bilik» in giriş kısmında, yayınlamıştır. *Raşid ad-din* burada Oğuzhan menkıbesini hikâye ettikten sonra eski Uygur tarihine geçerek: Uygur «kavimleri» bidayette reisiz yaşarlardı, sonra bütün Uygurlara hükmetmek üzere, *Äl-ältirir* ve *Kül-ärkin* adlarında iki reis seçtiler, der. Esas itibariyle bunun aynı olan *Abu-l-Gāzi*'nin *Şecere-i Türk* (XVII. asır) içindeki rivayette Uygurların *Toguz uyğur* ve *On uyğur* isimlerini taşıyan iki grubu vardır, reislerinden birinin ismi de *Äl-ältir*'dir.

Bu muta'ların ne dereceye kadar tarihi aksettirdiği keyfiyeti mühim bir mes'eledir. Bizzat *On-uyğur* ve *Toguz-uyğur* şeklindeki isimlendmeler dahi eski Türk tarihinin en müşkül problemlerinden biri olan Uygur mes'elesine bağlıdır. Ancak şu kadarı muhakkaktır ki, eski Şarkın *Raşid ad-din* gibi itimada şayan müellifi pek ender bulunduğu cihetle, rivayeti ve içinde geçen isimleri bu müellifin uydurduğunu tasavvur etmek doğru olmasa gerekir. Tarihi hakikat olmasa dahi bu rivayet, göçebe reislerinin seçilmeleri hakkında başka kaynaklardan edindiğimiz malûmatın (*Német h: Kcs A. II, 441*) mükemmel bir örneğini vermektedir. Böyle iken *Raşid ad-din*'in muta'ını Oğuz menkıbesi meyanında saymak âdet hükmüne girmiş, binnetice ona ayrı bir tarihi ehemmiyet atfedilmez olmuştur.

Maamafih son zamanlarda Raşid ad-din rivayetinin kıymetlen-
dirilmesi işi bir dereceye kadar değişmiş bulunuyor. F. W. K. Mül-
ler, Barthold'un çığırını takiben, *Raşid ad-din*'deki *ärkin* kelime-
sinin Göktürk kitabelerinde hatta Çin kaynaklarında mevcut olduğuna
işaret etmiştir (*Hirth-Festschrift*, 318. Krş. *Pelliot*, göst. yer). Bu da o
rivayet tarihî bir esası ihtiva ettiğine delildir.

Öteki Uygur kralının adı Raşid ad-din'e göre *Äl-ältirir*, A bu -
l-Gazi'ye göre de *El-eltir*'dir. Yazmanın birinde ایل ایلتر *äl-älb.*
t. r varyantı var (Berezin, *Raşid ad-din* neşrinde 162, zikrediyor).
Arab yazısının icabı böyle bir *äl-älb t. r* şekli ile *ält. b. r* şekli hemen
hemen aynıdır. Binaenaleyh, bir *ält. b. r* adının Göktürkçe *ältäbär* ile
olan rabıtası da meydanda olduğuna göre, *Raşid-ad-din* bu Uygur kral
adını herhangi bir tarihî kaynaktan nakletmiş olabilir. Yazının aslı
şekli zorla değiştirilmeksizin böylece izah imkân dahilinde ise de - bu-
nun da tatminatkar olmadığını kabul edelim - mes'elenin halinde katî
eğemmiyeti haiz bir husus vardır ki, o da az evvel geçen Göktürk ki-
tabelerindeki muta'a nazaran Tokuzoguzlar hâkimiyeti zamanında Uy-
gurların hakikaten *ältäbär*'ler idaresinde bulunmuş olmalarıdır. Yukarıda
zikrettiğimiz tarihî Mani metin parçası da keza Uygur *iltäbär*'inden bah-
sediyordu.

Ältäbär'in Raşid ad-din'de *äl-ältäbär* halinde mürekkep olarak
bulunduğunu gördük. Bu şekil doğru ise kelimenin birinci unsuru şüp-
hesiz «kavim» mânasına gelen *äl*'dir. O halde, müteakip *äl* hecesinin
äl «kavim» kelimesi ile aynı olmasına, mânasız bir terkip olacağı için,
imkân yoktur. Fakat eğer *ältäbär*'in ilk hecesinin ayrılması mümkün de-
ğilse, *Thomsen*'in *eltäbir* (il-) tarzındaki okuyuşu da doğru olamaz.

Elteriş qağan = Reichssammlungen-kagan (Thomsen); *El-etmiş*
Qutluğ bilge = kavmi teşkilâtlandırıcı, tâlîli, hakîm; *il-tirgüg* = halkı
toplayan... v.s. gibi taşıyanlarının kendi milletleri tarihinde oynamış ol-
dukları rollerini ifade eden Türk unvanları ile meşgul olan Gyula
Németh (*KCs A. II*, 440 vd.) e göre, *Raşid ad-din*'deki *äl-ältirir*'de
bu tip unvanlardan biridir. (göst. yr. not. 3).

Äl ~ il «kavim» kelimesi ile yapılmış mürekkep unvanlar Türkler-
de pek çoktur. Bunun izlerinin Macarcada mevcudiyeti şaşılacak bir
şey değildir. Bir Macar yer adı münasebeti ile bu gibi isimler üzerinde
duran Dezsö Pais (*KCs A. II*, 324-6) e göre, Macarca *ölbö* yer adı Türk-
çe asıldan bir çok isimlerin kullanıldığı bir arazi ile alâkalı bulunmak-
tadır. *Ölbö* şahıs adı olarak da görülür: 1328 de *Tudbeg* oğlu *İlbeğ*
adında birinden bahsedilmiştir. *İlbeğ* Türkçe *Il-begi* terkinin tamamen
aynıdır. Bu ve, *il-han* veya *il-hanı* gibi, mülkî zamir eki olsun olma-

sın, benzer terkiplere sık-sık rastlanır. Biz *âl-âltâbâr*'in de böyle bir terkip olması ihtimalini, yani kelimenin 2. yarısının meselâ *il-han* tâbirindeki *han* gibi, belki yabancı menşeden bir unvan; yahut hükümdarın milleti ile alakalı, her hangi bir faaliyetini gösteren Türkçe bir kelime olabileceğini düşünüyoruz. *Âltâbâr*'in şimdiye kadar Türkçe kelime olarak izahına muvaffak olunamaması ikinci faraziyeyi gayr-i vârid kılıyor. Lajos Ligetin, Üniversite takrirlerinde ileri sürdüğü, fikrine göre Göktürk kitabelerindeki müteaddid yabancı menşeli unvanlar, unutulmuş eski bir Asya dilinin son hatıralarıdır. *Raşid ad-din*'deki *âltâbâr*'in de bunlardan olması imkân dışında değildir.

Ancak *Raşid ad-din*'in *âl-âltâbâr*'indeki birinci *âl*'in sırf bir ditto-grafi olması ihtimaline ve bu sebeple kelimenin doğru şeklinin yalnız *âltâbâr* olabileceğine işaret edelim. Bu takdirde kelimeyi, *Thomsen*'in yaptığı gibi, *âl* ve *tâbâr* kısımlarına ayırabiliriz. Buradaki *tâbâr*, *Marquart* tarafından, VIII. Okumenik Konsil'e iştirak etmiş Bulgar elçilerinden birinin ismi olan *Tabare* ile münasibete getirilmek mümkün görülmüş ise de (*chronologie* 41), mezkûr Konsilden bahseden *Anastasius*'un kayıtlarının en iyi yazmasına istinad eden Gyula Moravcsik elçilerin birbirini takip eden adlarını başka türlü, yani *Vestranna Tabare* yerine *ilues cannataban* okumaktadır (*Byz. Turc.* II. 299) ki, buna nazaran *Tabare* diye bir şey mevcut değildir. Dezsö Pais *âl-tâ'âr* kelimesinin *âl* ile *tâbâr*'den meydana gelmiş bir terkip olarak izah edileceği üzerine dikkatimi çekmek lütfunda bulundu. Hakikaten *tâbâr*'in Türkçe *tmir* (demir) kelimesinin bir varyantı olması muhtemeldir ve Türk dilinde «kavim» ile «demir» kelimelerinden müteşekkil terkinin isim gibi kullanılması bir garabet arzetmez. Bu hususta başka misaller de vardır. *Tâmir* kelimesinin muhtelif şekilleri ve şahıs adı olarak kullanılması mes'alesi ile meşgul olan Zoltan Gombocz (*MNy*, X, 339 vd.) müteaddid misaller arasında Macar yer adı *Tömür*'ü bu kelimeye bağladığı gibi, *Töbörcsök* isminin de buraya dahil olacağını muhtemel görmektedir. *Mladenoff* da Bulgar çarı *Terteriy*'nin kardeşinin ismi, *Ελευθηρης*'i, bunun ikinci yarısının *demir* ile bir olduğuna işaretle, aynı şekilde izah etmiştir (*MNy*, XXI, 38-9). *Demir* kelimesinin çeşitli varyantlarına dair Gombocz'un verdikleri arasında *tâbir* (Şor, Lebed lehçelerinde), *tebir* (Sagay lehçesi) şekilleri bulunuyor (Krş. Gy. Györffy: *KCs A. I.e ilâve cilt*, 459).

Muta'mını herhangi bir ortaasya kaynağından olmuş olması lâzım gelen *Raşid ad-din*'deki *âl-âltâbâr*'i *il-iltâbâr* de okumak kabildir (krş. Németh: *KCs A. I.e ilâve cilt*, 518). Arab yazısında *t* (t ya mukabil) kendinden evvel ve sonra incé vokallerin bulunduğu delâlet eder.

Bulgarca *Y. l. ƒ. wār* şeklinin vokallerini bilmiyoruz. Her ne kadar muhtemel fonetik değişmelerini Çuvaşcadan istidlâl mümkün olabilir ise de, bunun için kelimenin eski aksanı ile Çuvaşcada söz içindeki fonetik tahavvülleri iyice bilmemiz icap etmektedir. Kelimenin Bulgarcada dahi *i* ile başlamış olması muhtemeldir. Çuvaşcada, söz başındaki *i* den evvel prothetik *y* teşekkül edegeldiğine göre (*Poppe*, göst. yer. 71), ilk heceyi *yil* okuyabiliriz. İkinci hecenin *ƒ* si herhangi bir kalın vokalin mevcudiyetini gösteriyor ki, burada ihtimal *a* dır. Üçüncü hecenin vokali, Arap yazısı ile imlâ şekline nazaran, uzun ve ihtimal açık *a* yahut *e* sesidir. O halde kelimenin muhtemel okunuşu: *Yıltavār*'dır.

Tarih bakımından dikkate değer nokta, *ältäbär* unvanının hem Tokuz oguzlarda hem Hazarlarda, hâkim kavmin yüksek bir rütbesini değil, fakat tâbi kavim tarafından kullanılan bir yüksek rütbeyi göstermesidir; zira Uygurların Tokuzoguzlara nazaran vaziyeti ne ise, Bulgar Türklerinin Hazarlara nazaran vaziyetleri de esas itibariyle öyle olmuştur.